

แนวทางการเสริมสร้างกตัญญูทเวทีในการดำเนินชีวิตตามหลักคัมภีร์พุทธศาสนา

A Way of Gratitude Cultivation for Living in the Buddhist Scriptures

¹พระครูธรรมสารโกศล (สมรศักดิ์ ธรรมสนธิโก) และ ²ธานี สุวรรณประทีป
Phrahurthammasarnkosol (Samorasak Dhammasantiko) and Thanee Suwanprateep

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Palisuksa Buddhagosa Campus Nakhon Pathom, Thailand.

²Email: thanee.suw@mcu.ac.th

Received June 12, 2019; Revised July 2, 2019; Accepted August 29, 2019

บทคัดย่อ

บทความนี้ เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “แนวทางการเสริมสร้างกตัญญูทเวทีในการดำเนินชีวิตตามหลักคัมภีร์พุทธศาสนา” มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ 1) เพื่อศึกษาความหมายและความสำคัญของกตัญญูทเวทีทเวทีในคัมภีร์พุทธศาสนา 2) เพื่อศึกษาความกตัญญูในวิถีชีวิตของชาวพุทธในสังคมปัจจุบัน 3) เพื่อศึกษาแนวทางการเสริมสร้างความกตัญญูในการดำเนินชีวิตในสังคมไทย การวิจัยนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ

ผลการวิจัยพบว่า ความกตัญญูทเวทีทเวทีเป็นคุณธรรมที่สำคัญสำหรับมนุษย์ชาติเป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ ทำให้มีความสัมพันธ์กันในสังคมมนุษย์และเป็นบ่อเกิดแห่งความรับผิดชอบต่อความเป็นมนุษย์และเป็นคนนำธรรมเบื้องต้นของมนุษย์ธรรมทั้งหลายเพราะเป็นเครื่องทำลายความเห็นแก่ตัวซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของความดี เป็นเหตุให้เกิดความสุขรอบคอบ ความสำนึกในหน้าที่และความรับผิดชอบโดยลำดับ กตัญญูในวิถีชีวิตของชาวพุทธในสังคมปัจจุบัน พบว่า สภาพสังคมและสภาพเศรษฐกิจและเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วทำให้วิถีชีวิตของคนไทยมีค่านิยมที่เปลี่ยนแปลงไปจากในอดีต คนไทยส่วนหนึ่งในปัจจุบันมีความเห็นว่าวัตถุเป็นสิ่งที่ให้ความสุขสูงสุดจึงพยายามดิ้นรนทุกวิถีทางที่จะหาเงินทำให้ไม่มีเวลาอยู่กับลูก ลูกบางคนมีความเข้าใจว่าการที่พ่อแม่หรือครูบาอาจารย์ก็ทำสิ่งใดให้ตนนั้นก็เพราะทำตามหน้าที่เท่านั้น จึงไม่มีบุญคุณต่อตนและไม่จำเป็นที่จะต้องทดแทนคุณนั้น การตอบแทนบุญคุณผู้ที่ให้การอุปการะแก่เราในทางที่ถูกต่อนั้นจะต้องเป็นการตอบแทนที่ประกอบด้วยคุณธรรมและศีลธรรมพร้อมด้วยปัญญาดังเช่นตัวอย่างในคัมภีร์พุทธศาสนา การส่งเสริมความกตัญญูทเวทีที่ถูกต้องในสังคมไทย พบว่า รัฐบาลควรสร้างจิตสำนึกให้กับเยาวชนเพื่อให้สำนึกในความกตัญญูทเวที ประการสำคัญต้องปลูกฝังความกตัญญูทเวทีโดยเริ่มจากสถาบันครอบครัว

คำสำคัญ: กตัญญูทเวที; การดำเนินชีวิต; คัมภีร์พุทธศาสนา

Abstract

This research article was a part of thesis entitled 'A Way of Gratitude Cultivation for Living in the Buddhist Scriptures' containing 3 objectives namely; 1) to study the meaning and significance of gratitude in Buddhist scriptures, 2) to study the gratitude in the way of Buddhists in present social settings and, 3) to study the method of a gratitude reinforcing for the leading of life in Thai society. This research is a qualitative research.

From the research, it was found that gratitude is an important virtue for human as the fundamental virtue. It creates a relationship of man in society, a source of human responsibility and one with gratitude brings basic morals for human because it reduces selfishness which is enemy of goodness. It is the cause of prudence, caution, realization of duties and responsibilities respectively. For gratitude of Buddhists in Thai society was founded that the social and economic conditions have changed rapidly and it also changes values of Thais from the past. Nowadays, Thai people hold that materials can supply most pleasure, so they try to struggle to make money, then they cannot spend their time with children. Even children thought that their parents or teachers have done such growing them up only as duties, such doing is not merit, so there is no need to repay obligation to them. The right obligation to parents is to perform virtues and morals with right wisdom to them as taught in Tipitaka. The promotion of gratitude in Thai society has shown that the government should encourage and grow up the gratitude conscience to the youth especially the gratitude of children in family institute.

Keywords: Gratitude; Living; Buddhist Scriptures

บทนำ

ชนชาติไทยนับถือพระพุทธศาสนาเป็นเวลานานอันยาวนาน สังคมไทยจึงเป็นสังคมพุทธ พฤติกรรมและวิถีชีวิตของคนไทย ได้อาศัยคำสอนทางพระพุทธศาสนาช่วยขัดเกลาและเป็นเป้าหมายหล่อม กิจกรรมสำคัญของรัฐก็ดี ของชุมชนก็ดี มักจะมีพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวข้องเสมอ (ณรงค์ เสงี่ยมประชา, 2544) เพื่อเน้นย้ำความสำคัญและส่งเสริมคุณค่าทางจิตใจ (สุริชัย หวันแก้ว, 2552) กล่าวได้ว่าชีวิตของคนไทยผูกพันอาศัยพระพุทธศาสนาโดยตลอด ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ผังลึกในจิตใจและวิถีชีวิตของชาวไทย เป็นเครื่องหล่อหลอมกลั่นกรองนิสัยใจคอและจิตใจของคนไทยให้มีเอกลักษณ์เฉพาะตน โดยมีการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้สอดคล้องกับพื้นฐานสังคมที่เปลี่ยนแปลงมาจากสังคมเกษตรกรรมเป็นสังคมอุตสาหกรรม (วิทยากร เชียงกุล, 2553)

การดำเนินชีวิตของคนไทย จึงได้ผูกพันกับพระพุทธศาสนาอย่างแนบแน่น คนไทยมีศรัทธามีความเชื่อ ความเลื่อมใสในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา (วศิณ อินทสระ, 2525) ทั้งได้นำมาประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เอกลักษณ์หรือลักษณะของความเป็นไทย เช่น การแสดงออกทางกาย ทางวาจา และทางใจ มีความกตัญญูต่อบุคคลที่ สุภาพอ่อนโยน เคารพ ซื่อสัตย์ผู้ใหญ่ ครูอาจารย์ เป็นต้น มีรากฐานมาจากพระพุทธศาสนา ในขณะที่สังคมไทยกำลังตกต่ำทางจิตสำนึก ตกอยู่ในสภาพน่าอันตรายนี้ ความกตัญญูเป็นคุณธรรมที่สำคัญยิ่ง ที่ช่วยรักษาและพยุงสังคมไทย ความกตัญญู คือ การรู้สำนึกในคุณ ด้วยแสดงความเคารพ นับถือ เชื่อฟัง และช่วยเหลือในกิจการงานต่าง ๆ การกระทำเช่นนี้ ย่อมนำมาซึ่งความสุข ความเจริญ และเป็นสิริมงคลแก่ชีวิตและหน้าที่การงาน ดังพุทธพจน์ที่ว่า "ความกตัญญู เป็นอุดมมงคลชีวิต" (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่มีความกตัญญู คือ มีจิตสำนึกในคุณและคิดตอบแทน เชื่อว่า เป็นคนดีและความกตัญญู เชื่อว่าเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่จะช่วยให้คนนั้นประสบความสำเร็จในหน้าที่การงาน ส่วนผู้ที่ไม่มีความกตัญญู คือ คนอกตัญญู ไม่รู้คุณ ย่อมถูกประณามว่า เป็นคนไม่ดี ไม่น่าคบหาสมาคม และเป็นเหตุนำมาซึ่งภัยพิบัติต่าง ๆ

สังคมไทยในปัจจุบันกำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ทั้งในทางวัตถุและจิตใจ แนวโน้มมีทั้งดีขึ้นและต่ำลง มูลเหตุของการเปลี่ยนแปลงของคนไทย คือ การพึ่งเทคโนโลยีมากกว่าจิตใจอันก่อให้เกิดความต้องการใหม่ ๆ รวมทั้งการไหลบ่าของวัฒนธรรมต่างชาติทำให้คนไทยมีค่านิยมทางด้านวัตถุมากขึ้น ดิ้นรนแสวงหาวัตถุมหาเสพบริโภคยึดถือในเรื่อง กิน กาม เกียรติ มีจิตใจถอยห่างจากหลักคำสอนทางศาสนามากขึ้น ความรัก ความเคารพ ความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ ได้ลดน้อยถอยลง สังคมจึงเกิดปัญหา เกิดช่องว่างระหว่างบิดามารดากับบุตร ครูอาจารย์กับศิษย์ ดังนั้น จึงมองไม่เห็นคุณค่าความสำคัญและความจำเป็นที่จะต้องตอบแทนพระคุณหรือมีความเคารพนับถือเชื่อฟัง ความเห็นความเข้าใจเช่นนี้ เป็นความเห็นที่เป็นอันตรายอย่างยิ่ง เป็นที่มาของความลบลู่คุณท่าน การตีตนเสมอท่าน และความอกตัญญูต่อผู้มีคุณ สถาบันและสถานที่ เป็นต้น ซึ่งเป็นผลเสียแก่ตนเองและสังคม ดังคำที่ว่า ผู้ใดไม่รู้จักรักคุณความดีและประโยชน์ที่ผู้อื่นกระทำไว้ก่อน ผู้นั้นเมื่อกิจการงานเกิดขึ้นในภายหลังย่อมหาผู้ช่วยเหลือไม่ได้" ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงยกย่องความกตัญญูต่อบุคคลที่มีความสำคัญและมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องฝึกอบรมให้เกิดมี (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตโต, 2559) ดังที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำให้พระภิกษุระหนกในความกตัญญูต่อบุคคลว่า "ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจะเป็นผู้กตัญญูต่อบุคคลใด และอุปการะแม้เพียงเล็กน้อยที่บุคคลอื่นกระทำในเราทั้งหลายจักไม่สูญไป เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้" (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษา ความกตัญญูในการดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทที่ส่งเสริมความกตัญญูต่อบุคคลใด ตลอดทั้งบทบาทและอิทธิพลของความกตัญญู จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาให้เข้าใจในความกตัญญูต่อบุคคลใดในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หลักธรรมที่ส่งเสริมความกตัญญูต่อบุคคลในสังคมไทยได้ เพื่อที่จะให้เป็นแบบอย่างต่ออนุชนคนรุ่นหลัง อันเป็นเหตุทำให้ประเทศชาติมีความเจริญรุ่งเรือง และพัฒนาต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาความหมายและความสำคัญของกตัญญูทศวิถีในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาความกตัญญูทศวิถีในวิถีชีวิตของชาวพุทธในสังคมปัจจุบัน
3. เพื่อศึกษาแนวทางการเสริมสร้างความกตัญญูทศวิถีในการดำเนินชีวิตในสังคมไทย

วิธีดำเนินการวิจัย

แนวทางการเสริมสร้างกตัญญูทศวิถีในการดำเนินชีวิตตามหลักคัมภีร์พุทธศาสนาเป็นการศึกษาวิจัยงานเอกสาร (Documentary Research) โดยได้กำหนดหัวข้อวิธีดำเนินการวิจัย ซึ่งมีลำดับ ดังนี้

1. ศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้รวบรวมข้อมูลจากเอกสารคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.2539 พร้อมอรรถกถา และพระไตรปิฎก และอรรถกถา (เฉพาะอรรถกถา) ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพ.ศ. 2525
2. ศึกษาเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) จากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท หนังสือวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
3. นำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิ นำมาสรุป รวบรวมและเรียบเรียงข้อมูล แบบบรรยายเชิงพรรณนา ตามคู่มือการเขียนวิทยานิพนธ์ เสนอผลงานต่อผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบความถูกต้องและความสมบูรณ์ของเนื้อหา แก้ไข ปรับปรุง ตามคำแนะนำของอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์
4. นำข้อมูลที่ได้ผ่านการตรวจสอบและการปรับปรุงแก้ไขตามคำแนะนำ พร้อมนำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์

ผลการวิจัย

ความกตัญญูทศวิถีที่กตเวทีก เป็นคุณธรรมที่สำคัญสำหรับมนุษย์ชาติเป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ ทำให้มีความสัมพันธ์กันในสังคมมนุษย์และเป็นบ่อเกิดแห่งความรับผิดชอบต่อความเป็นมนุษย์และเป็นคนนำธรรมเบื้องต้นของมนุษย์ธรรมทั้งหลายเพราะเป็นเครื่องทำลายความเห็นแก่ตัวซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของความดี เป็นเหตุให้เกิดความสุข รอบคอบ ความสำนึกในหน้าที่และความรับผิดชอบโดยลำดับ

ความสำนึกในหน้าที่และความรับผิดชอบโดยลำดับคนในสมัยโบราณเขามองเห็นการไกลว่า อะไรจะเกิดขึ้น เขาจึงยำสอนกันมากในเรื่องนี้ และถือว่าความกตัญญูทศวิถีที่เป็นคุณธรรมที่สำคัญและมีความจำเป็นแก่สังคม นักปราชญ์ในอินเดีย ได้เขียนสอดแทรกความกตัญญูทศวิถีไว้ในวรรณกรรมทุกเรื่องเพื่อสอนใจเยาวชนทางด้านวรรณคดีในพระพุทธศาสนา ได้แก่ ชาดกต่าง ๆ เป็นนิทานสอนใจ ก็แฝงไว้ด้วยความกตัญญูทศวิถีที่กตเวทีกเกือบทุกเรื่อง เพื่อสอนให้ลูกมีความกตัญญูทศวิถีที่กตเวทีก ต่อบิดามารดา ไม่ประทุษร้ายพ่อแม่ ไม่ทำอะไรให้พ่อแม่ ขำใจ เจ็บไข้ดูแลรักษา ช่วยเหลือกิจการเมื่อพ่อแม่ต้องการ

กตัญญูในวิถีชีวิตของชาวพุทธในสังคมปัจจุบันนั้น สภาพสังคมและสภาพเศรษฐกิจและเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วทำให้วิถีชีวิตของคนไทยมีค่านิยมที่เปลี่ยนแปลงไปจากในอดีตมาก จากที่เคยอยู่รวมกันเป็นครอบครัวใหญ่มีสมาชิกจำนวนมากก็ลดน้อยลงไป เป็นสมาชิกที่มีเพียงพ่อแม่ลูกแต่ละครอบครัวจะมีความสนใจในการทำมาหากินเลี้ยงสมาชิกภายในครอบครัวของตนเท่านั้น เพราะค่าของเงินตราในได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในการดำเนินชีวิตของคนไทย เพราะคนไทยส่วนหนึ่งในปัจจุบันมีความเห็นว่าวัตถุเป็นสิ่งที่ให้ความสุขสูงสุดจึงพยายามดิ้นรนทุกวิถีทางที่จะหาเงินทำให้ไม่มีเวลาอยู่กับลูก จึงไม่มีโอกาสอบรมสั่งสอนในเรื่องของคุณธรรมและจริยธรรม ในปัจจุบันลูกบางคนจึงมีความเข้าใจที่ไม่ถูกต้องเกี่ยวกับเรื่องของความกตัญญูทศวิถี ลูกบางคนมีความเข้าใจว่าการที่พ่อแม่หรือครูบาอาจารย์ก็ทำสิ่งใดให้คนนั้นก็เพราะทำตามหน้าที่เท่านั้น จึงไม่มีบุญคุณต่อตนและไม่จำเป็นที่จะต้องทดแทนคุณเรานั้น ลูกบางคนก็มีความเข้าใจว่าการตอบแทนบุญคุณคุณท่านเหล่านั้นสามารถตอบแทนได้

ด้วยการให้เงินหรือวัสดุสิ่งของก็จะเป็นการเพียงพอแล้ว ขนาดที่ลูกบางคนมีความคิดที่สุโต้งว่าจะต้องทำวิถีทางเพื่อทำให้พ่อแม่ของตนนั้นมีเงินไว้ใช้สอยเพราะคิดว่าการให้เงินกับพ่อแม่จะทำให้พ่อแม่มีความสุขจึงยอมที่จะขายตัวเพื่อหาเงินมาให้พ่อแม่ของตนโดยไม่สนใจว่าจะเป็นการที่ถูกต้องหรือไม่การตอบแทนบุญคุณผู้ที่ให้การอุปการะแก่เราในทางที่ถูกต้องนั้นจะต้องเป็นการตอบแทนที่ประกอบด้วยคุณธรรมและศีลธรรมพร้อมด้วยปัญญา ดังเช่นตัวอย่างในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

การส่งเสริมความกตัญญูทศเวทที่ถูกต้องในสังคมไทย จะต้องมีความร่วมมือจากทุกฝ่ายเริ่มตั้งแต่ที่บ้านที่โรงเรียนรัฐบาลและสื่อมวลชนแขนงต่าง ๆ รัฐบาลจะต้องให้ความสำคัญในหลักสูตรการศึกษาของเยาวชนไทยโดยการนำเอาหลักสูตรคำสอนของพระพุทธศาสนาขึ้นมาอยู่ร่วมกับหลักสูตรการศึกษาในโรงเรียน เพื่อจะได้พัฒนาเยาวชนให้มีความรู้และในการประกอบอาชีพและมีคุณธรรมเมื่อเยาวชนมีความรู้คู่กับคุณธรรมแล้วก็จะกลายเป็นเยาวชนที่มีคุณภาพคือมีพฤติกรรมและจิตใจที่ดีพร้อมทั้งมีความกตัญญูทศเวทที่นอกจากนั้นรัฐบาลควรจะมีโครงการที่สนับสนุนความกตัญญูทศเวทของบุตรที่มีต่อมารดาบิดาให้มากขึ้น สื่อมวลชนก็ต้องนำเสนอสิ่งที่ดีให้กับประชาชนและพยายามปลูกฝังให้ประชาชนใช้ความคิดใช้สติปัญญาพยายามทำให้ประชาชนเกิดความรู้สึกเกิดความเข้าใจที่ถูกต้องซึ่งสื่อมวลชนควรสนับสนุนและส่งเสริมค่านิยมทางพระพุทธศาสนาที่ถูกต้องควรนำเสนอรายการชีวิตจริงของผู้ที่มีความกตัญญูทศเวทที่มีต่อมารดาบิดาเพื่อที่จะปลูกฝังค่านิยมที่ดีและเป็นตัวอย่างที่ดีแก่เยาวชนไทยสื่อมวลชนแขนงต่าง ๆ ต้องช่วยกันเผยแพร่คุณธรรมและคำสอนของพระพุทธศาสนาแก่เยาวชนและประชาชนทั่วไปเช่นค่านิยมในการมีความกตัญญูทศเวทเป็นต้น ถ้าสื่อมวลชนให้ความรับผิดชอบต่อสังคมสื่อมวลชนจะต้องช่วยการปลูกฝังจิตสำนึกที่ดีมีคุณธรรมต่อเยาวชนเพื่อช่วยกันพัฒนาความเป็นมนุษย์ให้กับเยาวชนและประชาชนทั่วไป

สรุป

ความกตัญญูทศเวททศเวทที่เป็นคุณธรรมที่สำคัญสำหรับมนุษย์ชาติเป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ ทำให้มีความสัมพันธ์กันในสังคมมนุษย์และเป็นบ่อเกิดแห่งความรับผิดชอบต่อความเป็นมนุษย์และเป็นคนนำธรรมเบื้องต้นของมนุษย์ธรรมทั้งหลายเพราะเป็นเครื่องทำลายความเห็นแก่ตัวซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของความดี เป็นเหตุให้เกิดความ สุขุม รอบคอบ ความสำนึกในหน้าที่และความรับผิดชอบโดยลำดับ กตัญญูในวิถีชีวิตของชาวพุทธในสังคมปัจจุบัน สภาพสังคมและสภาพเศรษฐกิจและเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วทำให้วิถีชีวิตของคนไทยมีค่านิยมที่เปลี่ยนแปลงไปจากในอดีต คนไทยส่วนหนึ่งในปัจจุบันมีความเห็นว่าวัตถุเป็นสิ่งที่ให้ความสุขสูงสุดจึงพยายามดิ้นรนทุกวิถีทางที่จะหาเงินทำให้ไม่มีเวลาอยู่กับลูก ลูกบางคนมีความเข้าใจว่าการที่พ่อแม่หรือครูบาอาจารย์ก็ทำสิ่งใดให้คนนั้นก็เพราะทำตามหน้าที่เท่านั้น จึงไม่มีบุญคุณต่อตนและไม่จำเป็นที่จะต้องทดแทนคุณเรานั้น การตอบแทนบุญคุณผู้ที่ให้การอุปการะแก่เราในทางที่ถูกต้องนั้นจะต้องเป็นการตอบแทนที่ประกอบด้วยคุณธรรมและศีลธรรมพร้อมด้วยปัญญา

เอกสารอ้างอิง

ณรงค์ เส็งประชา. (2544). *วิถีไทย*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2559). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 36). กรุงเทพฯ: ผลิธีม.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วศิน อินทสระ. (2525). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: บรรณาคาร.

วิทยากร เชียงกุล. (2553). *ศาสตร์และศิลป์ในการเป็นผู้นำในโลกยุคใหม่*. กรุงเทพฯ: สายธาร.

สุริชัย หวันแก้ว. (2552). *ศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัยบนความหลากหลายและสับสน*. กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.